

**ЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В ІДЕОЛОГЕМІ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО
СПАДКУ В.К. ЛИПІНСЬКОГО**

Народився 1951 р. у Тарашанському районі на Київщині. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені Максима Горького. Доктор історичних наук, професор, проректор-директор Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Коло наукових інтересів — історія Другої світової війни, суспільно-політична думка в Україні та міжнародне життя у ХХ ст. Опублікував понад 120 праць, серед них індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники.

Автор цілісної наукової концепції української консервативної думки В.К. Липинський — видатний український історик, педагог, громадсько-політичний діяч, філософ, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри української державності в Українському науковому інституті в Берліні. Народився в с. Затурцях Володимир-Волинського повіту на Волині у польській шляхетській родині. Після закінчення Київської гімназії служив у драгунському полку на Тернопільщині. В подальшому вивчав філософію та історію в Ягеллонському університеті Кракова, згодом у Женевському університеті. Глибоке розуміння тогочасної діяльності та історико-філософське осмислення минулого України все більше заповнюють його допитливий розум. У 1908 р. В. Липинський повертається в Україну і займається активною науковою діяльністю. Основною темою талановитого науков-

ця стає історія української державності середньовіччя. Скоро В. Липинський починає поєднувати дослідницьку роботу із громадсько-політичною діяльністю. В 1912 р. виступає ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого була пропаганда за кордоном ініціативи необхідності створення Української незалежної держави. Ця ідея захоплює В. Липинського назавжди.

Уже в програмі Української демократично-хліборобської партії (УДХП), написаної В. Липинським в 1917 р., зазначалося, що партія твердо стоїть на ґрунті суверенності українського народу, спирається на віковічні традиції його боротьби за право на вільне існування. Без такої боротьби українці будуть взаємно себе винищувати в ім'я чужих національно-державних інтересів з допомогою чужих національно-державних організмів. «І тому, — наголошувалось у програмі, — боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми»¹.

Пишучи цю програму, В. Липинський висував питання: для чого ж потрібна держава тим, хто населяє українську територію? Державна організація потрібна, наголошував він, «не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру»². Коли до Першої світової війни Україна служила предметом експлуатації для Російської та Австрійської імперій і була джерелом їх наживи, то по війні, досить точно прогнозував В. Липинський, чужі держави, що прийдуть на українську землю, будуть ще більше визискувати український народ. Хлібороби-демократи закликали всіх, хто живе в Україні, до утворення власної держави, тому, що в «новій Європі житимуть тільки такі народи, які в сфері вселюдського розвою та поступу зуміли проявити і оборонити своє національне «я»³.

У програмі УДХП чи не вперше в українській суспільно-політичній думці поняття суверенітету, незалежності України набирає досить радикального змісту. В. Липинський закликав до боротьби за політичну самостійність України, відокремлення від Російської імперії. «Українська національна ідея, — наголошував провідник українських консерваторів, — тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона іде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської

служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави»⁴.

Досить цікавим, на наш погляд, є питання про те, коли ж В. Липинський став консерватором? Відомий український політолог В. Потульницький з цього приводу зазначає, що через відсутність багатьох джерел залишається ще й досі нез'ясованим повною мірою питання, чи В.Липинський усе своє життя дотримувався як політик і вчений консервативних політичних поглядів, чи спочатку був демократом і лише під час війни й революції став консерватором⁵.

Розмірковуючи над цим питанням, В. Потульницький аналізує праці Л. Біласа, Я. Пеленського, Є. Пизюра, які певною мірою торкалися цієї проблеми. Вивчивши, окрім того, праці самого В.Липинського, різні фактори, що супроводжували формування його політичних поглядів, В. Потульницький приходить до висновку, що «демократичний період» у діяльності Липинського був свого роду необхідним компромісом, «оскільки вже з юнацьких років стояв на консервативних позиціях, втілював у життя ті ідеї, які пізніше в еміграції виклав у фундаментальних історичних і політологічних працях»⁶.

Прикладом такого компромісу була поступка монархізмом В.Липинським в часи української національної революції, коли збурені маси були захоплені соціалістичними гаслами і їм здавалось, що соціалісти приведуть їх до перемоги у боротьбі за українську державу. Про це, зокрема, йшлося в заяві В.Липинського і С. Шемета у січні 1921 року на загальних зборах членів Української демократично-хліборобської партії про їх вихід з партії. Вони зазначали, що гетьмансько-монархічна течія партії, що хотіла відверто проголосити в програмі консервативно-монархічні принципи, «мусила супроти вимог тодішнього політичного життя в ім'я принципу національної єдності, репрезентованого тоді Центральною Радою, піти на уступки та погодитись на введення в програму республіканства і на прийняття партійно-демократичної виборчої програми»⁷.

Незважаючи на те що по духу програма партії була монархічною і класовою, на таку уступку керівництво партії пішло лише в ім'я національної єдності, хоча більшість членів партії вимагали включення в програму монархічних, ідеологічних засад і дотримуватись класових, а не партійно-демократичних поглядів. Члени партії та співчуваючі – переважно українські

хліборобські маси — ставились украй вороже до політики, що її проводила Центральна Рада, і коли внаслідок квітневого перевороту 1918 р. до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, то партія хліборобів-демократів зразу ж його підтримала і була «єдиною партією, яка не з тактичних причин, а з мотивів національно-державного характеру за цю владу стояла»⁸.

В заяві роз'яснювалося, чому С. Шемет і В. Липинський вийшли з УДХП. Тодішнє політичне становище України, на думку авторів заяви, докорінно змінилося. Українська демократія не тільки зруйнувала все, що можна було зруйнувати, а й знищила сама себе. Між партіями різного політичного спрямування — демократами-москвофілами (лівими есерами, комуністами, федералістами з паризького Українського національного комітету та ін.), демократами-полонофілами (партії УНР) і демократами-самостійниками — не могло бути демократичної національної єдності через їхні партійні розходження. Демократія продемонструвала свою повну політичну нездатність до провідної ролі в нації і до державного будівництва. Партія, побудована на демократично-республіканських принципах, — стверджували С. Шемет і В. Липинський, — нищить єдність класу, нищить його здатність до державотворення. Це й привело їх до виходу з Української демократично-хліборобської партії. Якщо партія визволиться від опортунізму і проголосить класові хліборобські гасла: монархічного гетьманства і непартійності, то на бажання її членів вона піде «шляхом до збудування Сильної і Великої, Вільної і Незалежної Української Держави, опертої на самоорганізованих і об'єднаних в одну Націю українських продукуючих класах»⁹.

Влітку 1920 р. В. Липинський разом зі своїми прихильниками створив у Відні «Український союз хліборобів-державників» (УСХД). В основу Союзу була покладена монархічна ідея в її національній формі — гетьманщині. До складу Союзу увійшли відомі на той час українські політики Д. Дорошенко, М. Кочубей, А. Монтрезор, С. Шемет, Л. Сідлецький, О. Скоропис-Йолтуховський та інші однодумці В. Липинського.

За участю В. Липинського були опрацьовані і затверджені Статут і Регламент Союзу. В Статуті були визначені засадничі принципи монархічної організації. Українська нація відповідно до Статуту не могла існувати без власної незалежної суверенної держави. Тому УСХД ставила своїм завданням «організацію

тих сил, що хочуть збудувати незалежну суверенну Українську Державу на всіх землях заселених українською етнографічною масою»¹⁰.

Як бачимо, опрацьовуючи свою державотворчу концепцію, В. Липинський мав на увазі її втілення на всіх зібраних в єдину державу українських землях. Українська держава бачилася засновникам Союзу у формі трудової монархії, традиційного українського гетьманату зі спадковою гетьманською владою. Гетьман, як монарх України, мав сповідувати принцип сучасної і традиційної єдності всієї української нації, всієї української землі, тому носив би титул «Гетьман Всієї України: Правобічної, Лівобічної, Сіверської, Слобідської, Кубанської, Військ Запорізьких і Чорноморських та Великого Князя Київського, Галицького і Володимирського, Подільського, Волинського, Холмського, Берестейського, Турово-Пінського, Чернігівського і Всея Маля Русь»¹¹. Тобто в основу діяльності Союзу закладалася ідея соборності розпорощених українських земель, об'єднання, які мав би організувати гетьман-монарх майбутньої незалежної української держави.

У Статуті УСХД зазначалося, що збудувати українську державу власними силами можна за умови, коли вона цілком відповідатиме не тимчасовим, випадковим або фальшованим, а напрацьованим «історією традиційним, природним і сталим взаємовідносинам» між людьми, що живуть на українській землі. Державна влада мала б спиратися на матеріально-продуктивні, трудові класи». Новоутворена держава мала забезпечити кожному класові максимум економічного і культурного розвитку і гарантувати участь в управлінні державою. Всі українські землі, розмежовані за природними, історичними, економічними та географічними ознаками, повинні були одержати право на самоврядування. Тільки трудова монархія, на думку авторів Статуту, здатна об'єднати в одну органічну національну і державну спільність усі класи та автономні землі і захистити націю і державу від зруйнування та розкладу з боку зовнішніх сил.

Чимало місця відводилось власне організації хліборобського класу як такого, що має очолити українство в боротьбі за українську державу. Найважливішою умовою успішного виконання своєї ролі було об'єднання хліборобських елементів в Україні. Усунути всі політичні, економічні, національні перешкоди, що виникли в минулому між українськими хліборобами,

і знищити установи та організації, які штучно їх поділяли. Адміністративними органами мали стати Хліборобські ради – сільські, волосні, повітові, земельні. Вони мали б перебрати на себе функції організації економічного, політичного, господарського, державного життя в країні і захистити інтереси свого та інших класів¹².

«Регламент» УСХД регулював внутрішньо-організаційне життя Союзу. Перш за все, Союз ставив своїм завданням втілити в життя окреслені в Статуті основи української державності під час урочистого проголошення трудової монархії¹³.

Згідно регламенту на чолі УСХД стояла Рада присяжних, нижче їх стояли «співробітники дійсні», ще нижче «співробітники одnodумці». Кожен присяжний, вступаючи до Ради, приймав «Заприсяження», згідно з яким зобов'язувався вірно і до кінця життя «служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самоорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу»¹⁴.

«Співробітники дійсні», вступаючи в Союз хліборобів-державників, давали «Урочисту обітницю», а «співробітники-одnodумці» складали «Декларацію», якою брали зобов'язання сприяти УСХД здійснити цілі, проголошені в його Статуті.

У «Регламенті» йшлося також про місцеві громади УСХД, до яких мали входити члени Союзу певної місцевості. Місцеві громади очолювалися призначеними Радою присяжних головами з членів присяжних. У своїй діяльності місцеві громади керувалися «Статутом» та «Регламентом» УСХД.

У 1920 р. зусиллями членів Союзу хліборобів-державників, зокрема його головного ідеолога В. Липинського, почав видаватись збірник «Хліборобська Україна», редактором якого він був. На сторінках цього друкованого органу В. Липинський та його одnodумці почали пропагувати ідеологію українського монархізму – політичну концепцію державотворення.

Необхідно зазначити, що фундаментом державницької концепції В. Липинського стали його історичні дослідження періоду козаччини – носія української державної традиції. Особливо цікавила його діяльність Б. Хмельницького, який, на думку В. Липинського, не мав наміру об'єднувати Україну з Московщиною, а виношував плани створення власної української держави у формі спадкової монархії.

В своїх дослідженнях В. Липинський відводив вирішальну роль у створенні держави за часів Б. Хмельницького провідній верстві з числа відроджених вищих прошарків старої княжої Русі та осілого, городового козацтва. Автор рішуче засуджував анархію, недисциплінованість і егоїзм тодішньої шляхти, що значною мірою обумовили загибель гетьманщини.

У своїх працях, зокрема в «Листах до братів-хліборобів», В. Липинський торкається болючого на той час питання для всіх українців — про соборність українських земель. Економічні, культурні, релігійні відмінності між українцями, що жили в різних сусідніх державах, могли б стати предметом конфлікту. «Різниця між окремими частинами України настільки великі, що з ними всякий український політик-державник мусить дуже поважно рахуватись. Різні модні тепер у нас спроби механічного об'єднання України при допомозі словесних «соборних» декламацій тільки підкреслюють — ті різниця кінчаються збільшенням взаємного недовір'я і взаємного непорозуміння. Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України»¹⁵.

На думку В. Липинського, соборність не тимчасове гасло, яке деякі політичні сили використовують в боротьбі за державу, цей термін є важливою складовою національної самосвідомості. Соборності можна досягнути завдяки гармонійному поєднанню двох сил: безпосередньої сили, матеріально і морально авторитетної, що уособлює собою центральну державну владу; опосередкованої сили, якою є найширша автономія окремих українських земель, об'єднаних в одну цілість цією державною владою¹⁶.

Створення Українського союзу хліборобів-державників, поширювана В. Липинським та його соратниками концепція державотворення на засадах українського монархізму були із захопленням зустрінуті прихильниками української монархії. Поступово ідея монархізму почала приживатися в середовищі української еміграції в країнах Європи, США і Канади. Праці В. Липинського, особливо його «Листи до братів-хліборобів», стали політичними напрямками для старшого, а особливо молодшого покоління українців за кордоном та й у радянській Україні. За свідченням очевидців, націонал-комуніст М. Хвильовий, прочитавши «Листи», зізнався, що його полонили ідеї В. Липинського, який висловив геніальні думки, зазначивши, «що це те, що відродить Україну»¹⁷.

Відомі громадські, політичні, релігійні діячі, письменники, зокрема, В. Стефаник, А. Шептицький та ін., які не поділяли політичних поглядів В. Липинського, все ж із захопленням відгукувались про В. Липинського та його державотворчу концепцію. Його ідеї підтримали і стали палкими прихильниками монархічного руху відомі політики з числа активних учасників української національної революції.

Для поширення різних політичних течій серед українського емігрантського середовища, зокрема й монархічного руху, склалися сприятливі умови. Поразка української національної революції, крах сподівань на допомогу країн Антанти у побудові української соборної незалежної держави породили зневіру, занепад інтересу до політики. Серед різних політичних напрямів розгорнулася боротьба за лідерство, посипались звинувачення щодо програмних положень. За свідченнями відомого історика, політолога, публіциста І. Лисяка-Рудницького, монархічні ідеї захопили значну частину молоді, яка знаходила «джерела інтелектуальної наснаги у творах цілої школи впливових політичних мислителів-гетьманців»¹⁸. До цієї школи, крім В. Липинського, належали відомі теоретики державницько-консервативного напрямку О. Назарук, С. Томашівський, Д. Дорошенко, В. Кучабський, М. Кочубей, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет та ін. Всі вони були відомі своєю активною участю у визвольних змаганнях за соборну, суверенну українську державу в 1917–1920 рр. Їхній авторитет, теоретичні розробки, політологічні, історико-публіцистичні праці, що складали підвалини концепції гетьмансько-монархічної форми української державності, безумовно мали вплив на поширення монархічного руху серед українства.

Займаючись дослідженням історії української державності козацької доби, В. Липинський дійшов висновку, що гетьманська монархія була найкращою формою державного устрою України. Історичні обставини склалися так, що український народ, перебуваючи в складі інших держав, зокрема в Російській імперії, був відлучений від участі в державному житті, російська пропаганда доклала чимало зусиль, щоб витравити з народної пам'яті часи боротьби українського народу за свою державу.

Тому в період революційного піднесення українського народу з'явився шанс знову здобути державність, зажити незалежним життям. Але українські провідники не були готові очо-

лити народний рух за власну державу. «Хвилева протрація і хвилева непідготовленість нашої старої національної аристократії до політичної влади під час революції, спокусила нашу здекласовану інтелігенцію захопити тоді цю політичну владу в свої руки. З того часу, як завжди і скрізь, починається період інтелігентського удавання із себе правителів; період політичного обманства тих, хто не поділяючи матеріальної сили для політичної влади, не володіючи засобами війни і засобами продукції, хоче проте за всяку ціну ту владу для себе здобути»¹⁹.

Головною причиною загибелі української держави в 1917–1920 рр. була та, на думку Липинського, що «боротьба за створення української держави, тобто за здобуття повної волі для української нації, велася людьми, які в державну незалежність України не тільки не вірили, а навіть до самої ідеї державної незалежності ставились з погордою і вороже»²⁰.

Виходячи з того, що впродовж довгих десятиліть царський уряд навіть на культурно-національній ниві ставив для української інтелігенції нездоланні перепони, то частина її бачила вихід з цього становища у співпраці з російською радикальною соціалістичною інтелігенцією для здобуття політичної свободи Росії. А коли така свобода буде здобута на просторах російської імперії, то, можливо, утвориться спілка автономних національних формувань. Україна теж займе місце у тій спілці як автономна держава.

За В. Липинським, українська демократична інтелігенція хотіла стати посередником між російською державою і українськими народними масами. Але в ролі будівничих вона абсолютно уявити себе не могла. Коли ж була збудована держава іншими українськими класами, то ця інтелігенція поставилась до неї вороже²¹.

В. Липинський вважав, що справжньою державою, яка стала в час української національної революції, була Українська Держава П. Скоропадського. Але ліберальна, радикальна, на соціалістичний колір перефарбована українська інтелігенція бойкотувала «гетьманщину в першій чисто національній і чисто самостійницькій періоді її існування». Українські демократи підняли повстання проти гетьмана П. Скоропадського разом з українськими більшовиками і галичанами. Всі вони в підсумку пересварилися. «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну

Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»²².

В. Липинський приходить до важливого висновку про те, що «українська держава може бути збудована лише класократією: політичною співпрацею авторитетних провідників, обмежених в своїм бажанні якнайбільшої для свого класу влади, послухом одному все класовому державно-національному закону і зберігаючій цей закон Гетьманській Верховній Владі»²³.

Важливою умовою побудови незалежної, соборної української держави В. Липинський вважав здатність провідної верстви об'єднати людей, що бажають таку державу будувати. Вона повинна знайти політичну та національну мову з усіма мешканцями, що проживають на українській землі. Необхідно сприйняти і сконсолідувати їх такими, якими вони є, і з цими реальними, а не витвореними на політичних чи літературних міфах, намагались реалізувати українську національно-державницьку ідею. Необхідно керуватись принципом, що «держава скрізь і завжди обіймає все громадянство: всіх без винятку людей, що живуть на даній території»²⁵. До громадянства, тобто до суспільства, належать і багаті і бідні, і організатори і організовані, і «пани» і «народ», писав Липинський.

«Українського державника, – наголошував В. Липинський, – не треба, повторяю, ототожнювати з провідниками комуністичного чи есерівського раю; ані з борцями за права народньої чи не народньої мови; ані з спеціалістами по поборюванню «панського», «буржуазного», «соціалістичного», «російського», «польського», «українського» чи якогось іншого «сатани» на Україні... Для українського державника: Українцем, своїм, близьким, людиною одної нації – єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною... Популярне гасло «Україна для Українців» – український державник мусить розуміти так: «Україна для всіх, що живуть на Українській Землі». Коли «Українцями» стане тільки одна група мешканців України, то інші місцеві групи сполучаться з мешканцями чужих земель і спільними силами поб'ють, як завжди досі побивали, цю групу, що схоче змонополізувати для себе Україну»²⁵.

Всі біди, що стали на перешкоді створенню українською нацією власної держави, полягають у тому, що вона була не тіль-

ки поневолена, але й бездержавна. «Недержавність – так зветься наша хвороба. Ця хвороба зовсім інша, ніж подібна до неї по своїм зовнішнім ознакам – поневоленість. Ми – всі мешканці України – не єсть громадянством поневоленим; ми – громадянство недержавне»²⁶.

Разом з тим теоретик української монархічної ідеології зазначав, що нація поневолена є завжди нацією державною, яку пригноблює і позбавляє права на власну державу інша нація, що має більшу силу. І як тільки зовнішній чужоземний тиск зменшується, поневолена нація звільняється від поневолення і будує свою державу. Цьому сприяє також той фактор, що поневолена нація не зв'язана органічно з чужоземною владою, вона має в собі хоч і в поневоленому стані всі елементи для відбудови власної держави²⁷.

В. Липинський вказував на важливу роль нації в державному будівництві. Він керувався тим, що нація є перш за все єдність духовна і культурно-історична. Важливою умовою утворення нації є довге співжиття певної спільноти на даній території в одній державі. Він прийшов до вагомого висновку, що «ніхто нам не збудує держави, коли самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути»²⁸.

У своїх творах В. Липинський стверджував, що важливою умовою утворення української держави є єдність політична, територіальна, національна, релігійна і організаційна. Приділяючи особливу увагу ролі релігії і церкви, він зазначав, що ці ознаки є найвищим критерієм оцінки історичного процесу. У своїй праці «Релігія і церква в історії України» В. Липинський розглядає релігію як ідею, що може примирити українську спільноту, спрямувати на будівництво держави²⁹.

На наш погляд, теоретична, історична, політична спадщина В. Липинського ще довго залишатиметься в полі зору дослідників з огляду на те що його ідеї мають велике значення у формуванні державницького світогляду широкого загалу громадян сучасної України. І хоча він був принциповим критиком демократії, його ідеологія відіграла виключну роль в утвердженні ліберально-демократичних цінностей та критиці тоталітарних тенденцій в українській політичній думці ХХ ст.

- ¹ Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // *Липинський В.* Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ; Філадельфія, 1994. — Т. 1. — С. 256.
- ² Там само.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — С. 255.
- ⁵ *Потульницький В.* Вячеслав Липинський — політолог // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С. 104.
- ⁶ Там само. — С. 107.
- ⁷ Заява С. Шемета і В. Липинського загальним зборам Української демократичної хліборобської партії // *Хліборобська Україна.* — Відень, 1920/1921. Зб. 2, 3, 4. — С. 273.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. — С. 275.
- ¹⁰ *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і національно-політичне явище. — К., 1994. — С. 145.
- ¹¹ *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956. — С. 8.
- ¹² Статут і регламент Українського союзу хліборобів-державників // *Хліборобська Україна.* — С. 261.
- ¹³ Там само. — С. 264.
- ¹⁴ Там само. — С. 266.
- ¹⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954. — С. 422.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ *Пизюр Є.* Вячеслав Липинський і політологічна думка західного світу // *Сучасність.* — 1969. — Ч. 9. — С. 104.
- ¹⁸ Іван Лисяк-Рудницький: Нарис інтелектуальної біографії // *Сучасність.* — 1994. — Ч. 11. — С. 78.
- ¹⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 176.
- ²⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954. — С. 5.
- ²¹ Там само. — С. 7.
- ²² Там само. — С. 16.
- ²³ Там само. — С. XXXVII.
- ²⁴ Там само. — С. 416.
- ²⁵ Недержавність — так зветься наша хвороба (З «Листів до братів-хліборобів» В. Липинського) // *Толока.* — 1994. — № 1. — С. 32–33.
- ²⁶ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. XIII.
- ²⁷ Недержавність — так зветься наша хвороба. — С. 33.
- ²⁸ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. 72.
- ²⁹ *Потульницький В.* Зазнач. праця. — С. 114.